

Benedek András

Tudás és normativitás

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy összekapcsoljak három problémakört: az analitikus tudáselméletben ismertté vált Gettier-féle ellenpéldák *ismeretelméleti kontextusát*, az információs társadalom korának tudásformáit érintő kommunikációs eljárások *normatív illokúciós aktusainak* formalizmusát, valamint a *normatív tudásnak* a közösségi és intézményesült hatalommal egybeépülő *történeti* fogalmát.

Az analitikus ismeretelméletben „neoklasszikusnak” nevezett megalapozási attitűd elmúltával egyre szélesebb teret nyer az az álláspont, mely a tudást a jogi vagy az erkölcsi szabályokhoz hasonlóan intézményesült és interiorizált – következésképpen tanulható és tanítható – társadalmi normáknak való megfelelésként, normakövető, illetve normateremtő működésként értelmezi. A tudás ismeretelméleti megalapozásával szemben ez szabályok és közösségi viselkedési minták egyfajta minimumának betartását jelenti, melyek „deskriptív megalapozásukat” a kommunikáció interszubjektív technikai feltételei között nem annyira a kognitív pszichológiai folyamatokban, mint a kommunikáció intézményesült formáinak keretében objektiválódó hagyományokon és hatalmi viszonyokon belül a jogi gondolkodás kialakulásával szoros összefüggésben álló társadalom- és kultúrtörténetben nyerik.

Az alábbiakban nem vállalkozom arra, hogy e gondolat messzemenő következményeit bejárjam, csupán az analitikus tradíció kínálkozó kiindulópontjait igyekszem kitapogatni. A dolgozat ennyiben problémafeltáró szándékú, s célja, hogy tisztázza a támpontokat adó hipotéziseket. Az analitikus ismeretelmélet tudásfogalmának elemzése mentén először az „igazolt igaz hit” (*I²H*) propozicionális értelmezésének nyelvileg talán legkézenfekvőbb kiterjesztését véve alapul, megvizsgálom, milyen problémákat vet fel a tradicionális tudáskonceptió alkalmazása *normák* esetében: vagyis abban az esetben, amikor a *P* propozíciót egy deontikus értelemben vett *N* normával és a hozzá kapcsolódó normatív beszéd-, írás- vagy tágabb értelemben vett, „performatív” aktussal helyettesítjük. Majd pedig arra reflektálok, hogy milyen következményekkel jár, ha a normatív megalapozás koncepcióját a történetiség fogalmával bővítjük.

Mint ahogy a normák tárgyalásának egyik legkézenfekvőbb területe a kommunikációs normák világa, az alábbi tárgyalás egyúttal arra mutat rá, hogy a Gettier-típusú problémák a jusztifikáció és legitímáció színterein már Gettier előtt sem voltak ismeretlenek. Másrészt a három témakör összekapcsolása új perspektívát nyit a jusztifikáció hagyományosan jogi-ismeretelméleti és a legitímáció hagyományosan politikai és szellemtudományi területén a ma egyébként is a normativitás problémáinak tisztázásának irányába mutató intenzív kutatás számára. A tudásunkban rejlő normatartalom értelmezési problémái közé tartozik, hogy amikor illokúciós aktusok megértéséről, megmérettetéséről, elfogadásban mért sikeréről beszélünk, vagy pedig formális szabályok harcáról, intézményesített alkalmazásáról, azok technikai és szabályozási eljárásokkal történő betartatásáról van szó a *noétikus kommunikációban*. Tudásfogalmunk változása érhetőbbé teszi és reflektálja a megismerésben, mint társadalmi erőben szerepet játszó normatív tényezőket a tényfeltárásban, az információkezelésben, vagy tágabban a tudásorientált magánélettel szemben álló társadalmi szféra, illetve fordítva, a

tudást képviselő társadalmi szférával szembenálló magánélet, az egyéni gondolkodással szembesülő közösségi diszkurzus területein. A három témakör közelítését a Gettier-féle tudásfogalom normatív tudásra történő újrafogalmazásával a legcélszerűbb kezdeni. A megtermékenyítő analógiát így egyúttal az analitikus tudásfogalom új kontextusban történő elemzésével gazdagíthatjuk.

AZ „IGAZOLT IGAZ HIT” ÉS AZ ANALITIKUS TUDÁSFOGALOM

Edmund Gettier 1963-ban egyszerre két ismeretelméleti feyvertényt vitt véghez: megfogalmazta explicit alakban az analitikus filozófia tudáskonceptiójának a hatvanas évekig általánosan elfogadottnak tekintett szükséges feltételeit, és két ellenpéldájával megmutatta, hogy ezek – a filozófiailag lehetséges konszenzus szintjén egyúttal elégségesnek vélt feltételek – a józan ész számára aligha elégségesek. Ezzel közérthetően megfogalmazott ismeretelméleti trilemma elé állította mindazokat, akik részesülni véltek abban a több mint kétezer éves hagyományban, mely a pusztá hitet, mint esetlegesen igaz nézetet szembeállította a megalapozott tudással. A Gettier által analitikus alakban artikulált „igazololt igaz hit” (P^H) koncepciója, az egyébként tudományelméleti fordulópontnak tekintett hatvanas évek elején, annak a nyugati gondolkodásmódnak a meggyőződését fejezte ki, melyet általában is jellemez az ismeretelméleti problémák középpontba állítása. Ez egyfelől az ismeretelmélet, mint alapvető filozófiai diszciplína súlyát, másfelől az ismeretelméleti problémák abból adódó túlsúlyát jelenti, hogy hagyományosan bármely nézettel kapcsolatban felvethető az ismeretelméleti megalapozás igénye. E tradíció szerint a megismerő alany pusztá hite, személyes meggyőződése, valamely nézettel való szívbéli egyetértése nem tarthat igényt a tudás címszóra, ha ezenkívül valamilyen episztemikus többlettel nem rendelkezik, még akkor sem, ha történetesen az adott nézet *mint* magánvélemény vagy (bármilyen/bárki) más által elért *meggyőző(őd)*és igaz. A tudás fogalma (T) e hagyományban így három tényezőre támaszkodik: (1) a *vélekedés* megismerő alanyhoz kötött, szubjektív *tudatállapotára*, *gondolati* vagy *beszédaktusára*, (2) a szubjektív álláspont jogosultságának (többszire objektív vagy legalább interszjektív) alátámasztására, „igazolására”, *justifikációjára* és (3) a vélekedés ismeretelméleti értelemben vett *igazságára*.

A Gettier által megfogalmazott „definíció” formálisan

$$(P^H) \quad T_S^{P^H}(P) \Leftrightarrow_{df} H_S(P) \wedge J_S(P) \wedge [P=1],$$

vagy

$$(P^H) \quad T_S^{P^H}(P) \Leftrightarrow_{df} H_S(P) \wedge J_S(H_S(P)) \wedge [P=1]$$

alakba írható, ahol

$$(T) \quad T_S^{P^H}(P),$$

illetve

$$(T') \quad T_S^{P^H}(P)$$

jelenti, hogy szubjektum S (az P^H , illetve az P^H' tudáskonceptió értelmében)

‘tudja, hogy P ,

$$(1) \quad H_S(P)$$

azt jelenti, hogy ‘szubjektum S hiszi, hogy P ,¹

¹ A magyar nyelvű irodalomban, úgy tűnik, az angoltól eltérő konnotáció ellenére a szó szerinti fordításnak megfelelő „ S hiszi, hogy P ” válik általánosan elfogadottá. Érdekes azonban számos más variációt, például „ S úgy véli, hogy P ”, „ S nézete, hogy P ”, „ S -nek meggyőződése, hogy P ” közül – az egyébként indokolható konszenzus ellenére – többet is figyelembe venni.

$$(2) \quad J_S(P)$$

fejezi ki, hogy 'szubjektum S számára P *justifikált*', míg

$$(2') \quad J_S(H_S(P))$$

azt fejezi ki, hogy 'szubjektum S *justifikált azon hitében, hogy P* ', vagy '*S igazoltan hiszi, hogy P* ',² végül

$$(3) \quad |P| = 1$$

jelenti azt, hogy '*P állítás igaz*'. Vagyis az (episztemikus) többlet a józan ész számára is jól felfogható és általában (2) + (3), vagy (2') + (3') által képviselt *justifikációs igényben* jelentkezik.

Gettier maga Platónra, Chisholmra és Ayerre hivatkozva több változatban fogalmazza meg a *justifikáció*nak a nyugati ismeretelméletben vitathatatlanul jelen lévő követelményét. Chisholm feltételrendszere szerint például a (2) követelmény inkább az alábbi – normatív – terminológiába illő alakba írható:

$$(2^c) \quad Biz_S(P): S \text{ megfelelő (adekvát) bizonyítékkal rendelkezik } P\text{-re.}^3$$

MEGGYŐZ(Ő)DÉS ÉS BIZONYOSSÁG

A tudás Platónra hivatkozó ismeretelméleti hagyományával kezdetektől fogva kultúraalkotó tényezőként szembesül a *meggyőzés*, az *álláspont érvényre/uralomra juttatásának* szofistákig visszanyúló tradíciója. Az álláspont ebben nem annyira igazság és személyes meggyőződés, hanem a kölcsönös befolyásolás, a külsőleg is szabályozott és közössé tett nyelvi megnyilvánulások folyamatában elért elkötelezettség. A Platóntól Descartes-on át Kantig húzódó ismeretelmélet pozíciójából az álláspont (ki)alakításában a beszédnek, a dialógusnak ezt az aktív, interaktív szerepét szekundérnek, vagy legalábbis a tudás fogalmi problematikáján kívül állónak szokás tekinteni. Mindenekelőtt talán azért, mert mint megnyilvánulás, „ránézésre” másról szól: arról, hogyan lehet másokat bizonyos nézetek elfogadására rávenni, másokra hatást gyakorolni, hogyan lehet a tudást demonstrálni, nem pedig arról, hogy miben áll, mi is a – személyes – tudás. Platón *Gorgiasza* óta a társas meggyőződés létrehozásának, érvényesítésének és közzétételének e területét, sajátos, ám szerteágazó típusait végigkíséri történetükön az a kérdés, hogy egyáltalán (valaminek a) tudás(ai)-e. Valóban szembeűnő, hogy a szofista pozíciókra, mint a meggyőzések kialakításának intézményesült formáira történetileg is jellemző, hogy a tudás és a bizonyosság más forrásaira építenek, mint a platóni nyelvhasználat jogi és társadalmi-politikai szféráiban intézményesülő humán és közösségi jellegű tudásforrásaira: a *másoktól*, a másokkal való interakcióban intézményes keretek között szerzett ismeretekre, nézetekre, egyezményesen, vitában, formális eljárásokban kialakított álláspontokra. Így inkább ehhez a pozícióhoz kötődik a jogi értelemben vett „bizonyíték”, „tanúságtétel” és „indoklás”, a pedagógiai értelemben vett „felvilágosítás”, „lélekformálás”, az intenció függő „irányított megismerés”, a mondanivaló „inspiráló”, „megihlető”, „lelkésítő” (ki)alakítása, a *valaki(k) hasznát* szolgáló megismerés,

2 Gettier eredeti megfogalmazása szó szerint (2')-nek felel meg. (2) és (2') megkülönböztetése azonban az alábbiak és az egymásra redukálhatóságukat tárgyaló Gettier-irodalom szempontjából egyaránt indokolt.

(3)-at szokás egyszerűen P alakba írni, s ezzel a ' P igaz' kifejezést ' a P tényállás fennáll' kifejezéssel helyettesíteni, mikor is P - H például a $T_S(P) \Leftrightarrow_{J_S} H_S(P) \wedge J_S(P) \wedge P$ alakot ölti. Ekkor azonban „látenssé” válik a fenti formában explicit módon jelen lévő igazságfogalom, valamint inhomogénné válik a jelölés is, hiszen P vagy egy állítást jelöl, vagy azt a tényállást, melyet állít. Ha az utóbbit, akkor (1)-ben és (2)-ben is azt várnánk, hogy ugyanazt jelentse, ez azonban nyilvánvaló szemantikai problémákhoz vezet.

3 A variációk és a különböző *justifikációs szabályok* (J -rule) száma az P - H irodalmában mára igen gazdag (áttekinthető például Pappas 1979). Viszonylag kevés szabály kezeli a problémát normatív vagy jogi kontextusban.

és általában az ismeretnek (pl. az angol *edify* értelmében vett) hasznosítása, *használat*. Lényeges különbség köztük, hogy az attikai rétoroktól a középkori *homiletikai* és *praeceptum* műfajokon át a modern védőbeszédig és bírói ítéletig az oráció különböző formáiban a *közvetett* tudásforrások és az ezekből táplálkozó tudásformák dominálnak. Ez nemcsak a közvetítettség nyelvi formáit jelenti, hanem azt a fajta másoktól származó, átszarmaztatott tudást, melyet a jogon kívüli területen jól példáz a funkcionálisan módosuló, ám hatástörténetileg legalább olyan jelentős *genus didascalium*, *demonstrativum* és *deliberatum* megindító szándékú és morális tanítást képviselő liturgiai szerepe.⁴ Abban a történeti vonulatban, mely az igazolás és az igazság-„szolgáltatás” kommunikációs formáit külsőleg is szabályozza, egyúttal a közlés, a kifejezés, a véleménynyilvánítás és általában a megnyilvánulás normatív, eljárásjogilag és technikailag is szabályozott viselkedésformákban való megjelenésével van dolgunk. A nyelvi megnyilvánulás befogadó szubjektumot feltételező, közösen vagy közösségileg értelmezett cselekvés, mely (legalább) egy *másik* szubjektumra hat. Tett, melynek – többféle – hatása lehet: mint kommunikációs aktus a „communio” értelmében, közösségi viselkedésformákat hív életre és juttat érvényre, „közös nézeteket” teremt, s a nyelvközösség intézményeivel cselekvés értékű tényállásokat valósít meg. Annyiban sikeres, amennyiben véghezviszi az információ szubjektív kifejezésén és annak közös értelmezésén túlmenő célját: befolyásol, elfogadtat, előír, cselekvési és kommunikációs kötelezettségeket teremt vagy lépetet érvénybe. A meggyőződés, az álláspont érvényre/uralomra juttatásának értelmében, valami közöshöz való kötődés, a közös együttes birtoklása, a benne – és a hozzájutásban – való részesedés.

A közösség, nem utolsósorban, az információval meghatározott módon való rendelkezésben ölt testet. A normativitás nyelvi minták követését feltételezi, érvényesülése a nekik megfelelő formális – nyelvi és társas – viselkedésben nyilvánul meg. A jogos álláspont győzelme egyúttal a nyelv, a kifejezésformák kötött, előírászerű, cselekvéseket szabályzó használatához vezet. Az információ előírt módon való használata a jogosultság kérdéseivel szembesít az álláspont egyeztetését, procedurális kialakítását illetően is: az „állíthatjuk-e”, „mondhatjuk-e”, „elfogadjuk-e” különböző értelmeiben. A procedurális (minta- vagy szabálykövető) csoportos vagy szervezeti véleményformálás nem feltétlenül egyeztetés formájában jelentkezik, de a közösségi aktusok és interakciók sorozatában normatív hatású: a „mérce”, és a „kötelezés” különböző – erősebb vagy gyengébb – értelmeiben jut érvényre.⁵

Az elköteleződés folyamata nemcsak kötődik a nyelvhez, meg is köti a nyelv használatát, formális nyelvi minták, intézményes – képi és szimbolikus – kifejezésformák létrehozásával „támogatja” a nézetek „megosztását” a „mértékadó véleménytől” a formális eljárások szabályozott keretei között meghozott ítéletig. Az a hatásgyakorlás, mely normatív, nyelvilleg megformált vagy más kommunikatív elemeken keresztül érvényesül, szó szerint „megindít”, a cselekvésre készítés értelmében is, de emellett, az interakció eredményét tekintve, a befogadó szubjektumban a társas tranzakciókon keresztül

⁴ Ezt a szerepet támogatták például a prédikáció által közvetítendő „magvas” gondolatokat tartalmazó, ún. *ars praedicanđik*.

⁵ A normativitás többnyire a közösség vagy az interakcióban résztvevő partner értékelő magatartásával jár együtt. Az értékelés interaktív és tranzaktív szerepe valójában szétfeszíti a szubjektum és tárgy viszonyában felfogott juszifikáció fogalmát. A közösség vagy a kommunikációs partner „jóváhagyása” mellett más értékelések, elutasítások legalább olyan fontos szerepet játszanak, mint a tágan értelmezett morális vagy szakmai jóváhagyás. Az alábbiakban a jóváhagyás igen tágan értelmezett fogalmába beleértem a kommunikatív értékelésekben szerepet játszó elemi elfogadási mozzanatok is, tekintettel arra, hogy a normatív és értékelő mozzanatok szétválasztása meghaladná a tanulmány kereteit.

elért meggyőződés állapotát hozza létre.⁶ Amennyiben eredményes, kétféle értelemben is „juszifikált”. *Belsőleg* az igazság ismeretétől független *vélelem* állapotát állítja elő, melyben a megismerő alany – az interakciók kommunikatív eredményeként előállt alapon – jobban hajlik az adott nézetre, mint az ellenkezőjére. Ehhez *külsőleg*, a társas érintkezés procedurális tranzakcióiban való részvétel normatív eredményeként, a közösség jóváhagyása, adott esetben a hatalom, a szokásjog, a szakmai rítusok intézményes *feljogosító* ereje társul. Mindkettő magában foglal reflexív és az alany tárgy-leírásaihoz való viszonyát befolyásoló elemeket egyaránt. Míg azonban az első az alany tárgy-reprezentációjára vonatkozó reflexiót invokál, és tárgy-leírásaihoz való – racionális vagy érzelmi – viszonyát befolyásolja, a második az eljárás jogosultságára vonatkozó reflexióval él, és a tárgyról alkotott álláspont társas, közösségi, szakmai, jogi előírásoknak megfelelő normatív érvényesítését vonja maga után — azaz procedurálisan *kötelez*.⁷

A szofista vagy a rétor – arisztotelészi értelemben vett – gyakorlati tudása a diskurzus irányításában, az értelmezés, a megértés és befogadás folyamatának alakításában áll, de a megértés és a közös álláspontként kialakított értelmezés közös: az információt befogadó szubjektum(ok) meggyőződésének része. A „beszéd”, a „kérdés” és tágabb értelemben a „közlés” pozíciója ennyiben az információ használatának és az információ értelmezése fölött való rendelkezésnek a joga. Ez vonatkozik a jogi retorikára éppúgy, mint a pszichoanalitikus sajátosan szabályozott „felismertető” tevékenységére, lélekgyógyászatára. Mint R. C. Weaver idézi ebben a vonatkozásban Thomas Szasz: „Mind a nemes, mind az alantas retorika óriási hatalom a világban: ennek megfelelően minden nép közéletének centrumában ádáz küzdelem folyik a retorikai propagáció eszközeinek kézbe tartásáért.” (Szasz 1976, I. rész, mottó.) A rétor hatalma Cicerótól Freudig lehet weaveri értelemben alantas és nemes egyaránt, de a szubjektumban mindkét esetben a *megismeréshez kötődő bizonyosság* állapotát hozza létre.

Az „önmagáért való” tudás és a „másért” való tudás szembenállásában a nézőpon- tot ugyanis meg is lehet fordítani. A másokra/másikra gyakorolt hatás egyúttal valaminek a be- és elfogadása, melynek folyamán a befogadó „szert tesz” a tudásra. A szofista hagyomány – szemben a platóni anamnésizelmélet ideatánával – az ideák (ideális) rendjének felidézése helyett a meggyőződés keletkezésének, kifejezésének és recepciójának társadalmi kontextusába helyezi egy nézet alátámasztásának ismeretelméleti problematikáját. Az igaz-hamis dimenzióját a sikeres-sikertelen, helyes-helytelen, érvényes-érvénytelen, helyénvaló-nem helyénvaló, megfelelő-nem megfelelő, jogszerű-jogszerűtlen dimenziói váltják fel.

6 Sikeres esetben. A legtágabb értelemben vett tranzakció itt nem csak az explicit vagy implicit nyelvi performatívok segítségével kifejezett „ráhatás”, és a meggyőzés természetesen nem feltétlenül sikeres. A tranzakciók meggyőző erejét valójában már a harmincas években tudatosította a Mead-féle szociálpszichológiai értelemben vett interaktív kommunikációs modell, mely ugyanakkor nem vizsgálta az érvényes nézetek, közösségek értelmezett elvárások és recipitív megnyilvánulások formális vagy intézményes keretek között, szabályok által megformált kifejezését. Ez utóbbi szempontból lényeges, hogy „elért” meggyőződésről van szó. A megnyilvánulás, az előadás keretei ugyanis többé-kevésbé, de valamennyire mindig szabottak, s a tranzakciók sorozatában ezek között a keretek között, vagy éppen áthágással jutunk el a „meggyőződés” állapotáig. A performatív kommunikációs aktus legtágabb értelmén itt az implicit performatívák olyan eseteire is gondolok, melyek a normatív performatívák mellett magukban foglalják az illokúciós és perlokúciós erővel rendelkező poétikus, fatikus és konatív kommunikatív megnyilvánulások állandósult performatív kifejezések nélküli, de előre megszabott módon vagy éppen kialakulóban lévő nyelvi eszközökkel, de a nyelvközösség tagjai számára már ismételtetően, „stabilan” előhívható funkcióit is.

7 A hagyományos ismeretelmélet kartézianus pozíciója inkább a külsődleges eljárások elutasítását hangsúlyozza, mintsem – működő, funkcionális rítusok esetében – a külső és belső juszifikáció korrelációját. Valójában ez a probléma vezet a kommunikatív és általában a társas megismerési eljárások és bizonyítási procedurák érvényességének és legitimitációjának kérdésköréhez.

Az igaz ismeret mintái sajátos tudásterületeken keletkeztek, s e tudásterületek az ismeretelméleti reflexió megjelenésével együtt alakították a megismerő alany és tárgy viszonyát. Az adott tudásterületen kommunikálható és kifejezhető gondolat nyelvi és megjelenítési lehetőségei szabták meg az objektum és szubjektum határvonalát. Ezt mindig is döntően befolyásolták a tárgy reprezentációjához rendelkezésre álló formalizmusok, szimbolikus és szemléltető eljárások. Miközben az elvont tárgyra vonatkozó mentális tapasztalat a láttatás, szemléltetés, szimbolikus és nyelvi kifejezés tudásterülettől függő kifejezésformáit alakította, mintákhoz kötődő és szabálykövető kommunikációs eljárásokat hívott életre. Ezek merítettek az egyes állítások kitértetett státuszát biztosító jogi intézményekből, az absztrakciók és közvetlenül nem érzékelhető tapasztalatok átadásának közösségileg már kialakult technikáiból, és visszahatottak azokra az eljárásokra, melyek a közösségi interakciókban az „igazság feltárására” – a szubjektum és a tárgy viszonyának szabályozott keretek közötti alakítására – irányultak. A szabályok – kortól, közösségtől és tudásterülettől függően – döntően a szubjektum kognitív történésein és a kommunikatív nyelvjátékok tartományán kívül eső eljárások létrehozásában és érvényre juttatásában nyilvánultak meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem érintették a kognitív mechanizmusok vagy a nyelvjátékok *nyelven kívüli* eszközökkel történő szabályozását.

Noha a platóni hagyomány szerint Szókratész nem „bizonyított”, s a levezetés formális fogalmának hiányában a matematikus is legfeljebb felidézte, megláttatta az igazságot, a gondolatvezetés, a fogalomhasználat és a nyelvi elemzés rudimentális és mnemotechnikailag megalapozott formális és mentális elemeket összekapcsoló fogalmára támaszkodott. Ott, ahol a tudás a másik ember lelkiállapotára, szándékára vonatkozott, a formális, szimbolikus és nyelvi reprezentáció tárgyhoz való viszonyában leginkább a másik ember megnyilatkozására hagyatkozhatott.⁸ Freuddal szemben Szókratész a „jósággal”, a jóság fogalmának leírásával és nem egy konkrét másik ember „jóságával”, pszichikai állapotával foglalkozott. Az utóbbival kapcsolatos tudás, illetve a verifikációs igény feladása (lehetőségének állítása vagy tagadása) szubjektum és objektum viszonyában minden korban a közösségileg jóváhagyott (elfogadott vagy elutasított) határvonalakon múltott.⁹

Az álláspontok szembesítésének normatív dimenzióiban a demonstráció az igazságszolgáltatási formákhoz és nézetegyeztetési eljárásokhoz köti a juszifikációs igényt, és a *verifikációval*, az igazság meglátásával, megláttatásával szembeállított *juszifikáció* fogalmát. Míg az előbbi esetben a bizonyítás annak megmutatásából áll, hogy a megismerés tárgya és a megismerő alanyban létrehozott reprezentációja adekvát viszonyban vannak, s ebben az értelemben a tárgyat leíró állítás igaz, az utóbbi csupán az állítás kimondásának, elfogadásának *jogosultságát* támasztja

8 Szerepet játszottak természetesen más „megnyilatkozások” is. A platóni hagyomány harca a mitológiával többek között éppen a nyelvhasználat „megengedhető” módjairól szólt, és az előadhatóság hagyományos formáival és kereteivel szemben támaszkodott az írásbeliségre.

9 Valójában a határokat minden egyes új tudásterületnél újra kellett definiálni, az alkalmazott módszerek átvihetőségét pedig ellenőrizni. Fontos észrevenni, hogy a „jóság” fogalmának nyelvi leírása, elemzése közösségi és nyelvi terápia egyszerre. Szolgálhatja a nyelv és a lélek tisztán tartását egyaránt. Alkalmazójától függ, hogy mennyire hagyja a szubjektum szabad belátását, a szemlélet szabadságát – ideértve a nyelvhasználat szabadságát is – érvényesülni. Popper tudományelméleti álláspontja valójában az *I2H* tudáskonceptió feladását jelenti a hipotetikus elméleti tudásra vonatkozóan, a juszifikáció szükségességének és lehetségességének elutasításával. A cáfolhatóság – legalább annyira kétségessé tett – kritériuma ugyanakkor meg kívánja menteni a normatív nyelvhasználatnak a logikára és a nem mentálpszichológiai értelemben vett „tárgyi” tapasztalat kezelésére szorítókozó minimumát. E – tudásterülethez is kötődő – minimumot nem nyelvi természetű kísérleti eszközök és intézményes eljárások fenntartása motiválja.

alá. A verifikáció és a juszifikáció módszertanilag szintén lényegesen különbözik. Az alátámasztás itt is, ott is lehet procedurális, ám az első esetben egyik végpontja a szubjektumhoz kötött észlelés és eszmélés, a másik esetben a receptív közösségi jóváhagyás.¹⁰ A leíró állítások igaz-hamis értékelésével szemben a *megnyilvánulások* értékelésének dimenziói konszenzuálisan más szubjektum(ok)hoz, és a szubjektumon kívüli objektumokhoz kötődnek. Az értékelés ezért mozog a megnyilvánulás minősítésének a hagyományos ismeretelméleti értékeléstől oly kitüntetetten különböző dimenzióiban, mint a sikeres-sikertelen, helyes-helytelen, érvényes-érvénytelen, helyénvaló-nem helyénvaló, megfelelő-nem megfelelő, jogszerű-jogszerűtlen.¹¹ Ezekben a dimenziókban eleve mások, vagy legalábbis másképpen *leírandók*, s – a platóni hagyomány szerint gyakran pejoratív értelemben – *külsődlegesek* a bizonyosság forrásai.

A társas érintkezésnek a kifejezések használatát rögzítő procedúráiban a juszifikáció mindenekelőtt az adott nyelvi, illemtani, és eljárási szabályok keretei között történő, közvetítéseken keresztül (ennyiben ráhatással) elért véleményformálás, melynek célja nem utolsósorban a többségi, a közösségi, (a másik vagy mások által) intézményesen vagy intézményes jellegű interakciók eredményeként jóváhagyott és elfogadott álláspont kialakítása. Ezzel szemben a tudást mindenekelőtt az igazságra való törekvésnéppen felfogó hagyomány szerint az analitikus tudásfogalom geneziséhez tartozó juszifikációs igénynek az a magyarázata, hogy egy állítás, egy vélekedés csupán *attól*, hogy az *én* véleményem, vagy a *mi* közös véleményünk, még nem igaz, s ezért – egyebek közt – nem számíthat a tudás rangjára. Ez a tárgyilagos – vagyis a világot alany és tárgy szétválasztottságában szemlélő, így az igazságot nem személyes kérdésnek tekintő – gondolkodó számára abból fakad, hogy ha egy állítás egyáltalán igaz „valamitől”, nem *ettől* az – nem attól, hogy a miénk. Az igazság e tradíció szerint abban a minimális értelemben objektív, hogy interszubjektív: önmagában attól, hogy egy információ, egy vélekedés a miénk, még nem következik, hogy igaz – ha egyáltalán lehet az.¹² Ha „ténylegesen” igaz, a vélekedés *tárgyhoz való viszonya* jóvoltából az.

Ám, ha vélekedésünk önmagában attól, hogy *véljük*, nem igaz, akkor hamis is lehet. S ha netán hamis, akkor nem a valóság ismerete, vagyis nem tekinthető tudásnak. Ezért a vélekedést és a valódi tudást megkülönböztető, szétválasztó ismeretelméleti hagyomány, tudás és nem tudás *demarkációjának* ismeretkritikai problémájába ütközve, az esetlegesen igaz vélekedésnél szigorúbb követelményét állította fel a tudásnak: az állításba vetett pusztán – akár közös – hitnél valamivel többel kell rendelkeznie a szubjektumnak ahhoz, hogy – József Attila gondolatának parafrázisával – ne csak *higgye*, hogy az igazat mondja, hanem *tudja*, hogy a valódit.

¹⁰ A percepció és az apercepció természetesen mindkét esetben a nyelven keresztül tételezheti az „egységet”, de egyik esetben sem feltétlenül – és kizárólag – függ a kognitív folyamatok nyelvi természetétől.

¹¹ A megnyilvánulások értékelésének oldaláról nézve az igaz-hamis értékelést, ez azért tűnhet fel függetlennek a szubjektumtól, mert olyan folyamatokon, eljárásokon múlik, melyekben elvben bármely szubjektum részesülhet: észlelheti, megtörténhet vele, megcsinálhatja, végrehajthatja, kipróbálhatja. Nem utolsósorban innen ered a kísérletek megismételhetőségének és objektivitásának mítosza.

¹² Mivel az interszubjektivitás azt is jelenti, hogy – másokkal – megosztható a tradíció, valójában az igaz-hamis értékelés elfogadásával belsőleg konfrontálja a közösségi és a személyes tudás fogalmát. A nyelvhasználó az értékelés használatakor elvben felvállalja, hogy az adott állítás az adott kontextusban a nyelv-közösség számára nem csak az értékelő által verifikálható. Ezzel állítás és tárgy verifikációs viszonyát kívül helyezi az individuális értelemben vett megismerő szubjektumon.

ISMERETKRITIKA ÉS KÖZVETETT JUSZTIFIKÁCIÓ

A tudás hagyományos ismeretkritikai kritériuma az „igazolt igaz hit” fogalma szerint abban áll, hogy nemcsak igaz, amit a szubjektum elfogad, hanem a szubjektum látja is, hogy az. Ennyiben a pusztá képzetnél többel rendelkezik: *belátja*, hogy képzetéről *joggal* gondolja, *joggal* hiszi, hogy igaz. Az ismeretkritikai reflexió szempontjából ez azt jelenti, hogy azt is látja, hogy képzetéről *miért* gondolja, miért hiszi, hogy igaz. Így a tradicionális ismeretelmélet számára ezen a ponton kettéágazik, sőt kétértelművé válik az a kérdés, *mi* jogosítja fel a szubjektumot arra, hogy azt gondolja, képzete megfelel a valóságnak vagy állítása igaz. Az, hogy azt is látja: ami feljogosítja, *miért* *jogosítja fel* arra, hogy azt gondolja, képzetének tartalma „való igaz”, vagy (képzetén kívül) „csak” azt látja: *joggal* gondolja, hogy az, vagyis *van*, *ami* feljogosítsa, és az valóban *feljogosítja* arra, hogy azt gondolja, az a való, amit képzete mutat.

A *kritika* alapvető tudományfilozófiai szerepe a hagyományos ismeretelméletben nyelvileg artikulált *gondolatok* kritikájára, majd a jusztfikáció szintjén igazolásuk módszerre irányult. Nem vagy csak igen áttételesen foglalta magában az adott közönség kommunikációs és normatív mechanizmusainak – a kifejezés szintjére is lenyúló – kritikáját. A vélekedés (1) alatti kritériuma valójában nem (vagy legalábbis nem szükségszerűen) jelentett *kommunikatív beszédaktust*. Csupán feltételezte a tudás és vélekedés nyelvi megfogalmazhatóságának *elvi* lehetőségét. Minthogy a képzet és valóság megfeleltetését a normatív megengedett kifejezésmódok, a rendelkezésre álló gondolkifejezési technikák egyaránt befolyásolják, s ezáltal alakítják a megismerő alany és tárgy viszonyát, az objektív formában létező virtuális világok és a kommunikációtechnológiailag „behálózott” individuum megjelenése a hagyományos ismeretkritikai problémától eltérő értelemben veti fel a valósághoz való hozzáférés és a tudás közvetítettségének problémáit. Az információs társadalom kommunikációs aktusai az igazolás és alátámasztás, a valószínűsítés és hitelesítés rendkívül sokakat érintő szabályait és a közvetett bizonyítékok új formáit teremtették meg a tárgyhoz és a tudásforrásokhoz való hozzáférés új módjaival.

A tudás – úgy tűnik – egyre kevésbé kötődik a megismerő szubjektumhoz, sőt a helyzet a „közösségi tudás” számos területén – magában a tudományos gyakorlatban is – sok szempontból megfordulni látszik: ami csak az individuális szubjektum tudása, nem számít tudásnak. A tudomány egyre kevésbé a személyes tudással rendelkező individuális tudós produktuma, inkább – s egyre többször deklaráltan – közösségi tevékenység. Normatív a tudás részévé válik a publikusság és a publikáltság, s ebből adódóan a hozzáférés szabályozása, már csak azért is, mert a személyes tudás olyan területei válnak könnyedén és sokak számára hozzáférhetővé, melyek megjelenítése és interszubjektív létezése korábban elképzelhetetlen vagy nehezen megvalósítható volt. Míg a platóni hagyományban hosszú időn keresztül a tudásra apellálás minimális követelménye a nyelvi artikuláció és abban a tudományos diskurzusban való részvétel volt, amit a tudás kitüntetett területein támogatott az eszköztárban és normatíváiban egyaránt történetileg is változó-gazdagodó írásbeliség, addig ma a gondolat kifejezésének, közlésének és publikációjának sokadik „forradalma” után, a minimális követelmények több irányban jelentősen módosultak. Annak megítélésében, hogy milyen formában kifejezett ismeret számíthat egyáltalán a tudás címszóra, a határok nem annyira vertikálisan, a tudáskritériumok vonatkozásában változnak, hanem horizontálisan, a tudásterületek szintjén, ahol a változás a közösségi normák komplex rendszereinek működésében jelentkezik. A tudás megjelenítése, demonstrációja és ellenőrzése, ami az ismeretkritikai megközelítések és

a tudás (I^2H) „definíciója” szerint része a tudásértékű megismerés fogalmának, új módokon függetlenedik a megismerő szubjektumtól, sőt a tudás közzététele – ismét, ám új értelemben – külön tudásterületté válik. Így az ismeretelméleti kritika centrumába kerül a kifejezés, az információközvetítés kommunikatív és normatív eljárásainak korrelációja a személyes juszifikáció és kognitáció hagyományos területeivel. A közvetített ismeret és a hozzáférés különösen azokban az esetekben igényli a probléma vizsgálatát, ahol a közvetítés és a kommunikációs csatornák a közvetett juszifikáció olyan színtereit teremtik meg, melyek funkcionális működése egy személy – a magában álló megismerő individuum – számára nem is juszifikálható.

A Gettier-példák modernebb változatai például már építenek a látható információ közvetett formáira (Dancy 1985, 25). McEnroe múlt évi wimbledoni bajnoki labdájának közvetítése az ez évi helyett kommunikatív megismerési szituációban veti fel az elfogadás jogosultságának, a közlés normatív tényezőinek és a hagyományos tudáskritériumok elégségességének kérdéskörét. Ha ugyanis a néző azt hiszi, hogy a közvetítés az ez évi bajnokság meccslabdáját mutatta, akkor

$$(1) \quad H_s(P)$$

szerint hiszi, hogy P , ahol P az az állítás, hogy „McEnroe nyerte az ez évi wimbledoni bajnokságot”. Ha a közvetett (jelen esetben közvetített) ismeret interpretált elfogadásának juszifikációs feltételeit megfelelően szabjuk meg, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy

$$(2') \quad J_s(H_s(P))$$

értelmében *joggal hiszi*, hogy McEnroe az ez évi wimbledoni bajnok, mert mindaddig, amíg a közvetett tudás lehetőségét nem akarjuk kizárni, megadhatók a közvetítésre olyan körülmények, melyek feljogosítják e vélekedésre.¹³ S ha történetesen, e vélekedéssel egy időben, a néző *tudtán kívül* McEnroe megnyeri az ez évi wimbledoni bajnokságot”, akkor

$$(3) \quad |P| = 1$$

értelmében az állítás igaz is. Azaz a ($T=I^2H$) tudásfogalom hármaskritériumának teljesülte ellenére állíthatjuk, hogy valójában a néző nem tudja, hogy ez ténylegesen így van, vagyis

$$(T')$$

nem teljesül.

A hagyományos I^2H tudáskonceptió kritériumainak megfogalmazása esetében (1), (2) és (3) függetlenek. Így (1)-ből nem következik (3) és (3)-ból sem (1), sőt (1, 2, 3) közül bármelyik kettő sem vonja maga után, hogy teljesül a harmadik. Következésképpen nem mondhatom: tudom, hogy P , ha attól, hogy P -ben hiszek, P hamis is lehet, még akkor sem, ha *történetesen* P igaz. Továbbá attól, hogy van valami, amit hiszek, aminek alapján azt hihetem, hogy P , és ezt annak alapján joggal hiszem, attól még P sem nem igaz, sem nem feltétlenül hittel vagy meggyőződéssel vallott nézetem. Ez utóbbi még abban az esetben sem, ha P való(já)ban igaz. Vagyis, mint a tudás alanyaként megjelenő szubjektum általában nem mondhatom, hogy *tudom*, hogy P , ha csak

$$(1) \quad H_s(P),$$

¹³ Ezért érdektelen, hogy a néző saját vagy más hibájából nincs tisztában azzal, hogy nem az ez évi közvetítést látja, vagy a kommunikációs körülmények, normák stb. szempontjából rendhagyó-e a szituáció. A közvetett juszifikáció fogalmához inherens módon hozzátartozik a „tévedésnek” – helyesebben a hamis információ szerzésének – a lehetősége, mely nem zárja ki a juszifikáltságot. Ezért bárhogy is szigorítjuk a körülményeket és a juszifikáció feltételeit, mindig lehet ellentétpéldát adni.

vagy csak

$$(2) J_s(P),$$

vagy csak

$$(3) |P| = 1$$

elégül ki, sőt akkor sem, ha (1)-en kívül (3) és csak (3), vagy (2) és csak (2) teljesül. Az pedig, hogy hamis vélekedések esetén tudásról nem beszélhetünk, Platón *Theaitétosza* óta áll – filozófiai tézisként vitatva – a józan ész számára „vitan felül”.

Ebből a szempontból elgondolkoztatóak az (1)-re Gettier által említett – és az ismeretelméleti hagyományt jellemző – variációk. Ayernál (1)-et például az helyettesíti, hogy *S biztos abban, hogy P igaz*, s ennek megfelelően a juszifikációs követelmény az „*S joggal biztos abban, hogy P igaz*” (*S has the right to be sure that P is true*) alakot ölti, míg Chisholm (1)-re az „*S elfogadja P-t*” kifejezést, ám mellette a már említett (2^c)-t használja:

$$(2^c) Biz_s(P): S \text{ megfelelő (adekvát) bizonyítékkal rendelkezik } P\text{-re.}$$

A TUDÁSFOGALOM JELLEMZŐI

Fontos vonása az *I²H* értelmében vett tudás fogalmának, hogy eszerint (2) és (3), azaz az állítások igazsága és juszifikáltsága szükséges, ám nem elégséges feltétele a tudásnak. Ez érthetőbb lenne, ha (2)-t csak

$$(2^*) J(P)$$

alakban követelnénk meg, vagyis *P*-nek csak juszifikálnak kellene lennie, de nem feltétlenül a szubjektum számára juszifikálnak. Ekkor (1) kikötése természetesnek tűnhet, hiszen így egyedül ez a kikötés tenné a tudást a szubjektum, a megismerő alany tudásává. Ám, ha csak azt kötjük ki, hogy *P* juszifikált legyen, de nem kell a megismerő alany számára juszifikálnak lennie, el kell fogadnunk, hogy akkor is állíthatom: *tudom*, hogy a Fermat-sejtés igaz, ha fogalmam sincs arról, hogyan lehetne bebizonyítani, de én személy szerint (például tévedésből) azt hiszem, hogy igaz, miközben létezik egy (helyes vagy helytelen) bizonyítás (valaki más a tudtomon kívül bebizonyította), és ezen kívül (anélkül, hogy tudnám, miért), a sejtés valóban igaz. Ha el akarjuk kerülni az ilyen és ehhez hasonló állításokat, tudomásul kell vennünk, nem mondhatjuk: tudom, hogy *P*, ha *P* számomra nem *juszifikált* vagy nem számomra juszifikált. Ha el akarjuk fogadni, hogy például abban az értelemben is használhatom a „tudom” kifejezést, hogy értem és elhiszem a Fermat-sejtést, s emellett tudomásom van arról, hogy bebizonyították, akkor be kell vezetnem a „rajtam kívüli” tudás – többé-kevésbé – külsődleges fogalmát. Ekkor a rendelkezésemre álló forrás (szubjektív vagy intersubjektív) hitelességétől függően legfeljebb azt mondhatom: tudom, hogy a sejtés állítólag igaz, tudomásom van arról, hogy bebizonyították. Az analitikus elemzés kiindulópontjának szempontjából lényeges észrevétel azonban éppen az, hogy formálisan és a juszifikáció *közvetett* értelmében *ekkor is* a (T, pontosabban inkább a T') tudásdefinióit használjuk.

I²H-t {1} *individuális* és {2} *propozicionális* tudáskonceptciónak lehet tekinteni, mivel a tudás e koncepció szerint {1} mindig *individuális szubjektumok* attribútuma, *sajátja* – a tárgyhoz való viszonyaként felidézhető „tulajdona” –, és {2} tudni csak állításokat, illetve állítás értékű formában *artikulálható*, kifejezhető ismereteket lehet.¹⁴ Az ebből az

¹⁴ A tudás jogi értelemben vett tulajdonként való felfogása a szofistáktól annak tagadásáig és a lollardokig vezet, erősítve azt a gondolatot, hogy adni, elvenni és kisajátítani pénzért nem lehet.

észrevételből kibontakozó kritika általában is a hármas feltétel szükségességének megkérdőjelezéséhez és más tudásformák analitikus vizsgálatához vezetett.

{1} abban ölt testet, hogy (i) mindig egy szubjektumnak kell hinnie/vélnie az állítást, és (ii) egy szubjektum az, aki számára az állítás, illetve vélekedése vagy az állításba vetett hite jusztfikált, vagyis nincs tudásértékű ismeret az ismerethez rendelt megismerő szubjektum nélkül. Továbbá, (iii) a tudásértékű állításnak *egy és ugyanazon* (individuális) *S* szubjektum számára kell jusztfikálnak lennie, mint aki hiszi, saját ismeretének tekinti azt. Az első kikötés kizárja a megismerő alany nélküli (például könyvtárakban felhalmozott „holt”) tudást és a nem szigorú értelemben individuális megismerő szubjektumhoz kötődő „társadalmi” tudást (Herder népszellemét ugyanúgy, mint a munkásosztály történelmi öntudatát), vagy ha netán megengedi, e nem individuális szubjektumot individuális tulajdonságokkal ruházza fel. Míg az első (i) feltétel a másodikkal (ii) együtt többféle értelemben is *szubjektumhoz* köti a jusztfikáció folyamatát, a harmadik (iii) kizárja, hogy a tudásértékű ismeret az ismerettel rendelkező megismerő alanytól eltérő, *más* szubjektum számára vagy ne az ő vélekedésének/hitének vonatkozásában legyen jusztfikált.¹⁵

A fenti két, (2) illetve (2') alatti formalizálási lehetőség használata tehát élesen megkülönbözteti azokat a felfogásokat, melyek a jusztfikációt elsősorban *P*-re vonatkoztatják (*P*-t tekintik jusztfikálандónak), szemben azokkal, melyek „*P* vélekedésként való fenntartását” mint (belső, de potenciálisan kimondható, külső) „beszéd-aktust”, gondolati *műveletet* vagy *állapotot* tekintik jusztfikálандónak, s ezáltal (vagy ettől függetlenül) a jusztfikációt a szubjektum hit- vagy tudatállapotához és ezen keresztül a szubjektumhoz kötik. Ez utóbbi éppen a beszéd- és írásaktus, a közlés és kifejezés elvi lehetőségénél fogva vezet a kritika közösségi, interaktív fogalma felé. Rákényszerít a gondolat kommunikatív kifejezési formáinak és mentális reprezentációinak, a közlési formák és gondolkozási technikák nyelven kívül is alakuló viszonyának vizsgálatára. Ayer megfogalmazása egyébként egy fontos különbséget rejtő harmadik formalizálási lehetőségre is utal:

$$(2^a) \quad J_S (B_S(|P| = 1)),$$

ahol $B_S(|P| = 1)$ nem a bizonyítékokkal való rendelkezésre, hanem az igazság bizonyosságára, míg az egész kifejezés a szubjektum bizonyosságának jogára és a szubjektum jogosultságára egyszerre utal. Gettier ugyan kiköti a jusztfikáció esendőségét (ld. alább [M1]), ez utóbbi megfogalmazás azonban elvben megengedi, hogy valaki esendő joggal legyen *abszolút* bizonyos hitének igazságában (netán tévedésében), vagy fordítva: abszolút, „megkérdőjelezhetetlen” joggal higgyen *esendő* módon *P* igazságában.¹⁶ Bár ez Ayer ismeretelméleti pozícióját távolról sem jellemzi, első közelítésben (2^c)-t jól láthatóan (2)-höz, (2^a)-t inkább (2')-höz sorolhatónak lehet tekinteni.

{2}, azaz a propozicionalitás a nyelvi állításokban kifejezhető ismeretekre „redukálja” a tudást, ezáltal kizárja a szavakban nem megfogalmazható készségeket és képességeket, valamint az – állításértékkel nem rendelkező – szimbólumokat, képeket és pl. a virtuális valóság által kiváltott, tudást konstituáló érzeteket. Noha mindkét korlátozásnak vannak történelmi előzményei, ez egyfelől az érzékelés ismeretelméletének reneszánszához, másfelől a megismerés nyelvi határainak kérdésköréhez vezet. Ugyanennek a megközelítésnek a kritikája jelenik meg a hatvanas évek tudományelméletében az elméletek állításokra, állításhalmazokra való redukálhatóságá-

¹⁵ Ennyiben pl. (T) nehezen kezelhetővé teszi, (T') viszont trivializálja a tekintélyérveket.

¹⁶ Gettier 1995. Ezek a verziók mutatják a matematikai állítások bizonyításának és igazságának viszonyát.

nak megkérdőjelezésében, és általában az átvitt és nem átvitt értelemben *látható*, képi ismeret ($\theta\epsilon\omega\rho\iota\alpha$) elhanyagolására rámutató tanulásemlételemek eredményeként a század második felében kibontakozó kognitív pszichológiában.

A *propozicionális tudáskonceptió* egyik vitathatatlan előnye, hogy jól láthatóvá teszi a megalapozási problémák keretén belül állítás és tényállás viszonyának jelentéseméleti és logikai problémáit. Eltereli viszont a figyelmet arról az alapkérdésről, hogy lehet-e, van-e értelme egyáltalán izolált állítások vagy történeti, ezen belül probléma-történeti, intézmény- és kommunikációtörténeti kontextusukból kiszakított kijelentések és elméletek vonatkozásában – individuális – tudásról beszélni. Egyúttal korlátozást jelent a nyelvileg artikulálható tudás fogalmának körén belül, többek között azért, mert nehézkessé teszi, hogy tudásnak tekintsük a nem állítás jellegű nyelvi entitások, például a fogalmi kifejezések, kérdések, normatív és performatív nyelvi elemek ismeretét.¹⁷ A nyelven kívüli elemekkel bővülő kommunikációs technológiák szempontjából ezért kézenfekvőnek látszik a performatív kommunikációs aktusok nem nyelvi, szimbolikus formában állandósult és funkcionálisan működő összetevőinek vizsgálata.

A PERFORMATÍV KOMMUNIKÁCIÓS AKTUSOK ANALITIKÁJA

A két hagyomány szembeállítását egyfelől a társadalmi-politikai szférában, másfelől a hermeneutikai gondolkör diskurzuseméleti megközelítésében lassan a platóni nézőpontot teszi szekunderré, pontosabban abba a történeti folyamatba ágyazottá, mely a tudás közösségi, kulturális és intézményes történetének átfogó és meghatározó voltára mutat rá. Az egyes tudásterületeknek és nem utolsósorban a tudomány-filozófiának a történeti (ön)kritikája nyomán ismét kérdéssé és kétségessé vált a tudás univerzális fogalma, s feladatként jelentkezik az egyes tudásterületek és közösségi tudásformákhoz kötődő normatív és kommunikációs eljárások intézményesülésének vizsgálata.

Az internetes látogatottság, a hivatkozási indexek, egy információs szolgáltatást nyújtó béta verzió¹⁸ vagy egy tőzsdei jelentés esetében a *hozzáférés* és a *használat* önmagában jusztfikáló, vagy egyenesen bizonyítékértékű tudáskonstituáló tényezővé vált. Az asszociációkeltés és a hermeneutikai értelmezés korábban implicit vagy a metakommunikációs hatásgyakorlás tartományába eső módjai hiperhivatkozások, online kapcsolatok, objektivált közlési aktusok körébe, s a technikailag változatos módon őrzött audiovizuális dokumentáció „látóterébe” kerültek. Új írásaktusok és performatív közlésaktusok jelentek meg, mint például az elektronikus aláírás, a szándék igazolásának az írásbeliséget is meghaladó technikai kritériumai, mint pl. a tűzfal¹⁹ feltörése, s az igazolási eljárások olyan új technikái, mint a funkcionálisan megfelelő programműködés. Az új jusztfikációs erejű performatív kommunikációs aktusok nyomán a megcsinálhatóság, a végrehajthatóság „egy klikkelésre” közösségi, interszubjektív véleményformáló tényezővé vált. Az, ami korábban a beszéd, a szubjektum

¹⁷ Ez a korlátozás még akkor is kifogásolható, ha sikerül a kérdéseket potenciális állításhalmazokkal, a fogalmakat nyitott mondatokkal vagy az állításokban előforduló használatokkal helyettesíteni.

¹⁸ Szoftver-nyilvánosításnál használt kifejezés, azt jelenti, hogy az illető szoftver még nem végleges, de próbaüzemre már alkalmas. Forrás: Informatikai fogalomtár. http://gisfigyelo.geocentrum.hu/informatika/index_informatika.html

¹⁹ Olyan szoftveres és/vagy hardveres technika, amellyel az intézmények helyi hálózatukat megvédhetik a külső hálózatról (jellemzően az internetről) érkező betörések ellen, a bejövő és kimenő adatforgalom figyelésével, megszüréssel és korlátozásával. Forrás: Informatikai fogalomtár. http://gisfigyelo.geocentrum.hu/informatika/index_informatika.html

személyes befolyása alatt álló szóbeli, írásbeli diskurzus és előadás tartománya (hatásának és uralmának színtere) volt, számottevően kibővült, s az írásbeliség pozícióit és hatalmát is átalakító *kontraktuális* és *deklaratív* kommunikációs aktusok új formáit foglalja magába.²⁰ Ez új dimenziókba helyezte a közlés pusztán *információt kifejező* (leíró), *közvetítő* (vélekedő, jelentő, megállapító) és *performatív* (a közléssel cselekvő, valamit megtevő) funkcióit.

A *beszéddaktus-elmélet* Austin, Strawson, Searle nevéhez fűződő analitikus nyelvfilozófiai programja eredetileg – időben szintén a hatvanas évek elején – az ún. konstatív és performatív megnyilatkozások között igyekezett különbséget tenni (Austin 1962; Strawson 1964, Searle 1965; 1969). Ez olyan esetekben, mint

Tanúsítom, hogy (P); Ígérem, hogy (P); Előírom, hogy (P); Igazolom, hogy (P),
viszonylag problémamentesen ígérkezett az explicit performatív igealak azonosítása, a grammatikai és a nyelvhasználati szabályok vizsgálata révén. Kezdetben Austin például minden olyan megnyilatkozást performatívnek tekintett, amely nem igaz vagy hamis, és amelynek kimondása egyúttal az „X mondott valamit” leírással nem kifejezhető *cselekedetet* valósít meg.

Az

Azt hiszem, hogy (P); Látom, hogy (P); Tudom, hogy (P),
ennyiben nem performatív aktusok, és világosan megkülönböztethetők a fentiektől, valamint az ún. propozicionális tartalmat képező *P* tényleírásoktól. Nem a „valamit csinál”, „megvalósít” értelmében vett cselekedet megtétele történik meg kimondásukkal, legfeljebb jelentik valaminek a megtörténtét, konstatálnak valamit, ha mást nem, a szubjektum (perceptuális vagy éppen noetikus) állapotát. Nem *hoznak létre* olyan tényállást, melyre normális esetben azt mondanánk, hogy szándéka szerint hatással van a szubjektumon kívüli történésekre.

Ebben az értelemben a tudásállapot létrejötte szubjektumon belüli történés, nem cselekvés. A hagyományos ismeretelmélet a szubjektum-objektum határvonalat úgy húzta meg, hogy a kommunikatív és performatív aktusokat kívül helyezte a szubjektum tudásállapotát megváltoztató jusztfikáció határvonalán. A szubjektum mindig a tárgyra vonatkozó leírások személyes értelmezésével és az értelmezéshez kapcsolódó objektív tényállások vagy interszubjektív nyelvi entitások (fogalmak) manipulálásával ellenőrizte vélelmeit. Az ehhez kapcsolódó procedurális eljárások egyrészt nem tényleírások, másrészt nem tartoznak az „X mondott valamit” kategóriába.

Az igaz-hamis értékelés szembeállítása az aktusok lokúciós, illokúciós és perlokúciós fajtáival egyfelől a jelentéshordozó kifejezések értékelésének új dimenzióit nyitotta meg, melyben vizsgálhatjuk a kommunikatív meggyőzés sikerességének feltételeit. Másfelől új megvilágításba helyezte alany és tárgy hagyományos ismeretelméleti viszonyát. Ez utóbbi mindenekelőtt azért jelentős, mert a tárggyal nem kommunikatív, hanem perceptuális és aperceptuális viszonyban álló megismerő alany helyébe a *közlést* befogadó, illokúciós és perlokúciós erők hatása alatt álló szubjektumot helyezte. Ez nemcsak az állítás (proposition) és a kijelentés (assertion) lingvisztikai megkülönböztetésében és az igaz-hamis értékelés mellett új dimenziók vizsgálatában nyit teret az analitikus megközelítésnek, hanem kihívást jelent a megismerés platóni és kartézianus szubjektuma számára: felbontja annak (hagyományosan) individuális határait. Austin és Searle a perlokúciós erő bevezetésével a meggyőzés, a befolyásolás „külső” erőit tette vizsgálat tárgyává, azokat az aktusokat, melyekben a szubjektum túlnyúlik önmagán, vagy fordított

²⁰ Ld. pl. az SMS-szótárt. (Vodafone, 2001. július V1, V. R. A. M. Távközlési Rt.)

nézetben az őt körülvevő társadalom – a nyelvhez és a nyelvhasználathoz kapcsolódó intézményeken keresztül – belenyúl a szubjektumba. Ez ismeretelméleti síkon felvetette a nyelv és viselkedésen belül a nyelvi kifejezés és a viselkedés állandósulásának együttjárását. A „megértés” és a „ráhatás” problematikáját. A viselkedést követő fogalomelsajátítás és -használat performatív és perlokúciós technikái, a normatív nyelvjátékok, a tudomány-játék (game of science) mint csoportdinamikai gyakorlat, a tudás ellenőrzésének ismeretkritikai módszerei mellé helyezte a kommunikációs közösségnek való megfelelés technikáit. Ezzel szemben a hagyományos ismeretkritikai jusztfikáció – még az igaz-hamis dimenzió túlmenő esetekben is – módszereit olyan ellenőrzési eljárásokhoz kötötte, melyek procedurális lépései és normatív eljárásai a tárgynak való megfelelés és a tárgyon való manipuláció kontextusában mozogtak.

Austin maga felismerte az „igaz-hamis” kritérium elégtelenségét/korlátozottságát, és azt, hogy a nyelvhasználat történeti jellege a performatívák nyelvhasználati szabályait valójában a kultúrafüggő nyelvi és társadalmi intézmények vonatkozásában relativizálja. A

Megparancsolom, hogy (P); Előírom, hogy (P); Kinevezem (X-et, P-nek)

nyilvánvalóan az aktusoknak megfelelő társadalmi és hatalmi intézmények párhuzamos létezését feltételezi. Ez a gondolat jelen esetben oda vezet, hogy a konstatív és performatív igék lexikai számbavétele és a kulturálisan létező konstatáló és performatív aktusok összevetése mond valamit egy kommunikációs kultúrában a nyelviileg artikulálható, kinyilvánítható, propozicionális tartalmak és a nem nyelvi eszközökkel kifejezhető performatív megnyilvánulások adott korbéli viszonyáról. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az intézményesült vagy legalább egy közösségen belül jelentéssel bíró szavakkal, gesztusokkal, szimbólumhasználattal kifejezhető performatív aktusok köre jóval tágabb, mint a szűken vett nyelvi performatíváké: az egyes aktusokhoz önállósult nyelvi terminusként „dedikált” kifejezéseké, melyek előadásával, kimondásával „csinálunk valamit”.²¹ Austin – és őt követve Searle – egyik alapvető észrevétele az a megkülönböztetés, mely a mondat és a kijelentés vagy megállapítás (statement) közötti határvonalként meghúzható, és ami valójában egy beszédhelyzetben kimondott, szavakkal kifejezett cselekvés tesz egy állítást vagy egy parancsot. Az, hogy a mondat propozicionális tartalmával szemben a kimondásra, kifejezésre (utterance) koncentrálnunk, maga után vonja *P* és az olyan szóbeli megnyilvánulások megkülönböztetését, mint

Állítom, hogy P vagy Megállapítom, hogy P.

A „jelentő-konstatáló” és a „propozicionális” aktusok megkülönböztetése a performatívaktól felvetette azonban azt a problémát, hogy szinte minden nyelvi megnyilvánulásnak egyfelől lehet, másfelől van a pusztán lokúción túlmenő hatása, illokúciós, perlokúciós stb. ereje.²² Ez nyilvánvalóan problematikus az olyan implicit figyelmeztető vagy fenyegető jellegű megnyilvánulások pusztán nyelvre korlátozódó értékelésénél, mint

21 A „performatívákat” a grammatikailag is megszorított performatív *igék* körénél szabhatjuk tágabbra, de valamilyen módon el kell határolnunk őket a „tetszőleges nyelvi megnyilvánulástól”, annak ellenére, hogy erős érvek szólnak amellett, hogy minden nyelvi megnyilatkozásban felfedezhető valamilyen mértékű illokúciós erő. A beszédaktus-elmélet egyik inherens problémája éppen e határok kijelölése, s a performatívák lexikális számbavételéhez az előadók nyelvi kompetenciáján túlmenő elméleti fogódzók felmutatása.

22 Searle, Austin nyomán, nem utolsósorban azért vett fel az illokúciós erő mellé továbbiakat, hogy a kommunikatív „cselekvések” együttes hatását elemeire bontva vizsgálhatóvá tegye. A kijelentő aktusok (assertives), melyek „megmondják, hogyan vannak a dolgok” és az utasítások (directives), melyek megpróbálnak másokat rávenni arra, hogy csináljanak valamit, az érzelmek és attitűdök kifejezése (expressives), a közléssel végrehajtott nyilatkozatok (declaratives) és elkötelezések (commissives) általában együtt, egy aktusban, vagy kombináltan fordulnak elő. Témánk szempontjából a fontos az, hogy az így elkülönített aktustípusok nyelvi kifejezési formáit és pszichológiai hatásukat, társadalmi erőként értelmezett működésüket korrelációik alapján vizsgálhatjuk.

A kutya harap!; Megállj Te...!; vagy Jó lesz, ha csöndben maradsz!

Ám ha megfordítjuk és általánosítjuk azt az észrevételt, hogy nem minden – akár csak nyelviileg kifejezhető – figyelmeztetés, kérés vagy fenyegetés hozható explicit performatív alakra, akkor ahhoz a kézenfekvő megállapításhoz juthatunk, hogy a beszéd, írás és általában az információtartalmat (is) közlő aktusok szélesebb körén belül vizsgálhatók értelmesen az *állandósult* jelentéshordozó, intézményesült és a kommunikációs közösségre aktív hatást gyakorló kifejezésformák. Természetesen törekedhetünk arra, hogy a nyelvi értelemben vett performatív aktusokat szigorúan az ún. explicit performatívák, pl. a propozicionális tartalommal rendelkező egyes szám első személyű, aktív, jelen idejű, kijelentő módú, „performatív igék” körére korlátozzuk. Más nyelvi eszközöket (is) használó aktusok, sőt akár nyelvi eszközöket nem használó cselekvések is kifejezhetik ugyanazt, amit explicit nyelvi performatívakkal ki tudunk fejezni, csak hogy ezek – éppen ebben a – szigorú értelemben nem performatív *nyelvi* aktusok.

A tudást konstituáló kommunikációs aktusok analitikus vizsgálata irányában az egyik kiinduló hipotézisünk a beszédaktus-elmélet tanulságaira építve éppen az lehet, hogy a nyelviileg állandósult performatívák körülhatárolása „külső”, a nyelven kívüli intézmény- és társadalomtörténeti vizsgálódásokat követel.²³ Az „előre megformáltság” értelmezése nyelven kívüli esetben, éppen a kommunikációelméleti paradigmaváltások által hangsúlyozottan, mindig formális, szimbolikus és intézményes kereteket feltételez. A tudásfogalom horizontális kiterjesztése esetén ezért tesztelésre szorul a ($T = P/H$) követelményrendszer szükségessége és elégségessége. A jusztifikáció intézményes keretei közül kézenfekvő először a jogi jusztifikáció eseteit analitikusan vizsgálni.

GETTIER-FÉLE ELLENPÉLDÁK JOGI KONTEXTUSBAN

Tegyük fel, hogy O. J. Simpson világszerte visszhangot keltő ügyében az egyhangúan szavazó esküdtszék egy S_1 tagja úgy véli, O. J. Simpson bűnös feleségének és felesége barátjának meggyilkolásában. Fogadjuk el, hogy a perben bemutatott bizonyítékok az ésszerű kételyt messze kizáróan bizonyítják, hogy a per során O. J. által felpróbált kesztyűben követték el a két gyilkosságot. Fogadjuk el, hogy bár a kesztyű kissé kicsi volt Simpson kezére, a vádnak sikerül az esküdtek, így S_1 számára is meggyőzően bizonyítania, hogy a kesztyű Simpson kezén volt. A tárgyalás eredményeként S_1 társaival egyetértésben arra a meggyőződésre jut, hogy O. J. Simpson előre megfontolt szándékkal megölte volt feleségét, Nicole-t.

Legyen a P_1 állítás az, hogy

(P1) *Az ölte meg előre megfontolt szándékkal Nicole Brownt, akinek a kezén a tett elkövetésekor a kesztyű volt.*

Ekkor a fentiek értelmében

(1) S_1 hiszi, hogy P_1

és

(2) S_1 számára jusztifikált, hogy P_1 .

²³ Feltéve, hogy nem szorítkozzunk a szigorú értelemben vett explicit nyelvi performatívákra. E megszorítás esetén adhatunk természetesen Austin megközelítésének leginkább problémamentes értelmezést. Azonban a megszorítás ára, hogy ezzel „kidobjuk” a felvetett értelmes és nyelvi szempontból is érdekes problémák zömét.

Képzeld el azonban, hogy a két gyilkosság egészen másképp és más indítékok alapján történt, mint ahogy azt a vád az általunk ismert verzióban prezentálta. Simpson volt feleségének barátjával közös kábítószerügyletet szervezett, amit Nicole felfedezett, ezért barátja, Ron Goldman eltette láb alól. O. J. ezt látva megszabadult a veszélyes üzlettárostól. A tett helyszínét a drogmaffia igyekezett elrendezni, menekülésre biztatva Simpsont. A helyszínen nem maradt többre idejük, minthogy szerelemfáltásból elkövetett gyilkosság látszatát keltsék, majd rendőrségi kapcsolataikat felhasználva, nyomozati hibák elkövetésére, köztük annak a később megtalált kesztyűnek az elhelyezésére vegyék rá beépített embereiket, *melyben nem Simpson*, hanem Nicole barátja, Goldman követte el Nicole sérelmére a gyilkosságot. A hatósági elfogultság utólag megkonstruált gyanújával így akartak kellően jó esélyt biztosítani Simpsonnak ahhoz, hogy fedezze – saját érdekében is – a maffia üzelmét.

A tárgyalt esetben így (1) és (2) mellett (3) is teljesül, bár nem Simpson ölte meg volt feleségét, hanem Goldman. Minthogy a tett elkövetésekor a kesztyű az ő kezén volt,

(3) P_1 igaz.

Annak ellenére azonban, hogy ezek szerint P^H , sőt $P^{H'}$ *mindhárom* feltétele teljesül, mégsem mondanánk, hogy amit S_1 akár

(T) $T_S^{P^H}(P_i)$,

akár

(T') $T_S^{P^{H'}}(P_i)$

állításakor tudni vél, az tényleges tudás, mely megfelel a valóságnak, hiszen S_1 azt gondolja, hogy a kesztyű O. J. Simpson kezén volt és ő ölte meg Nicole-t.

Gettier-nél két fontos megjegyzés egészíti ki a fenti tudásdefiníció tárgyalását:

„Először,

[M1] az 'igazoltan' szó azon értelmében, amely értelemben S -nek P -re vonatkozó igazolt hite szükséges föltétele annak, hogy S tudja, hogy P , valaki igazoltan hihet akár egy hamis kijelentésben is.

Másodsor,

[M2] bármely P kijelentésre, amennyiben P -ből következik Q , és S igazoltan hiszi azt, hogy P , és P -ből Q -ra következtet, valamint Q -t e következtetés eredményeképpen fogadja el, akkor S igazoltan hiszi azt, hogy Q .” (Gettier 1995, 231–232.)

Mármost tegyük fel, hogy az esküdtszék egy S_2 tagja úgy ítéli meg, hogy csak azt sikerült igazolni, hogy a kesztyű annak a kezén volt, aki megölte Nicole Brownt. Noha ettől függetlenül, S_1 -el egyetértésben bizonyítottnak tekinti, hogy ez O. J. Simpson volt, úgy véli, hogy arról *fogalmunk sincs*, hogy a kesztyű rajta volt-e Ron Goldman meggyilkolásakor.

Legyen a P_2 állítás az, hogy

(P2) A kesztyű O. J. Simpson kezén volt Nicole Brown vagy Ron Goldman meggyilkolásakor.

S_2 észreveszi: abból, hogy a kesztyű O. J. Simpson kezén volt Nicole Brown meggyilkolásakor, *logikailag* következik P_2 , és a vád érvelésével egyezően le is vonja a P_2 következtetést.²⁴ Minthogy az első állítást S_1 -el egyetértésben jusztfikálnak tekinti, és el is hiszi, [M2] értelmében számára P_2 is jusztfikált.

Ha tehát feltesszük, hogy a kesztyű *már valóban* O. J. Simpson kezén volt Ron Goldman meggyilkolásakor, akkor P_2 kielégíti S_2 számára az igazolt igaz hit hármas követelményrendszerét, hiszen teljesül.

²⁴ A p állítás logikailag implikálja $p \vee q$ -t.

Mégis, aligha mondanánk, hogy S_2 tudja, hogy P_2 , hiszen az állítás, hogy a kesztyű O. J. Simpson kezén volt Nicole Brown meggyilkolásakor, hamis, annak pedig S_2 a legteljesebb mértékben tudatában van, hogy „fogalma sincs”, hol volt a kesztyű Goldman meggyilkolásakor.

Mindkét példa jól mutatja, hogy meglehetősen könnyen előállhat olyan jogi szituáció, melyben az igazolt igaz hit hármass követelményrendszere kielégíthető, ám elégségesnek – a jogi értelemben vett tudás szempontjából – nem tekinthető.

Mindez olyan, a Gettier-problémák kapcsán tárgyalt ismeretelméleti problémákhoz vezet, mint amilyeneket akkor kapunk, ha a különböző tudástípusú, illetve kifejezésekben P helyébe helyettesítjük, vagyis ' S tudja, hogy' előtaggal látjuk el az alábbi kijelentéseket:

(P3) Előre megfontolt szándékkal elkövetett emberölés büntetőjében bűnös, akinek a kezén a tett elkövetésekor a kesztyű volt.

(P4) Simpson előre megfontolt szándékkal megölte Nicole Brownt vagy Ron Goldmant.

(P5) Ha Simpson bűnös Nicole Brown vagy Ron Goldman meggyilkolásában, akkor kártérítést kell fizetnie.²⁵

Minthogy a procedurális értelemben vett és közvetett bizonyítékokon alapuló jogi jusztifikációt aligha vitathatóan *jellemzi* Gettier [M1] megkötése, [M2] pedig egyenesen vezet számos jogi logikai problémához, a fenti példák – miközben remélhetően elkerülik a mesterkélttség vádját – azt támasztják alá, hogy a Gettier-féle ellenpéldákkal való intézményes együttélés természetes a jogi kontextusokban (Benedek 1998], 60–61).

ANALITIKUS TUDÁSLEMÉLETEK ÉS A NORMATÍV ILLOKÚCIÓS AKTUSOK

Gettier ellenpéldái mára több tudáselméleti iskolát hívták életre, mint ahány nyilvántartott „gettiológus” akad. A megoldáskísérletek saját problémáikat generálva önálló ismeretelméleti kutatási programokká váltak, melyek mindegyike több-kevesebb tiszteletben tartja a másikat, tudomásul véve, hogy a problémát az (is) csak „bizonyos vonatkozásban” oldja meg. Csak a főbb típusokat sorolva, vannak Armstrong- és Goldman-féle megbízhatósági módszerek (Armstrong 1973; Goldman 1979), vannak Swain-féle és Goldman második megoldása szerinti megbízhatósági és relevanciakritériumok (Swain 1981; Goldman 1979), továbbá az ún. releváns tévedések kizárására épülő módszerek (Cohen 1977; Chisholm 1973). Külön csoportot képeznek a megsemmisíthetőségi és érvényteleníthetőségi kritériumokra épülő megoldások (Lehrer–Paxson 1969; Swain 1974), a kontrafaktuális, internalista és externalista kondicionális tudáselméletek (Goldman 1980, Nozick 1981), s a hazai irodalomban is ismert Goldman-féle oksági elmélet (Goldman 1995). A korántsem teljes sor folytatható, s íródik ma is. A legtöbb megoldáskísérlet jogi, és a közvetett tudás kommunikatív kontextusaiban értelmezésre vár, noha számos elméletnek, így például a releváns tévedések kizárására törekvő megoldásoknak a

²⁵ A fenti kérdések tisztázása, az ítéletek ún. *ekvivalenciás következtetésként* való Solt-féle logikai reprezentációja a jogi természetű Gettier-problémák esetében több döntő kérdésben is használható a rejtelly megoldására. (Az *ekvivalenciás következtetés* mint reprezentáció kiküszöböli, hogy a $p \vee q$ állítást klasszikus logikai eszközökkel a $\neg p \supset q$ kondicionálissal írassuk fel.) A bírói ítélet érvényességének logikai problémáival és az ítéletek ekvivalenciás következtetések formájában való reprezentációjával kapcsolatban vö. Solt 1996, II. köt. X., XII. feje.

jogi vonatkozásai már ismeretelméleti genezisükben is jól láthatóan jelen voltak.²⁶ Az alábbi megjegyzések csupán arra vállalkoznak, hogy néhány ismertebb összefüggésben jelezzék, milyen problémákkal szembesül az ez irányú kutatás.

A normatív közlések és a deskriptív tartalmú ténymegállapítások problémája a pozitívista beállítottságú ismeretelméletnek és a történelmi-társadalmi orientációjú tudományelméleti megközelítéseknek a szemében a normatív ítéletek érvényességének mibenlétét és a jusztifikáció módját firtató nézeteltérések középpontjában áll. A normatív szabályokból és tényállásokból álló, ún. „vegyes” ítéleteket a normatív illokúciós aktusok leíró elmélete ellenére a klasszikus formális logika szerint nem tekinthetjük érvényesnek (ld. Varga 1971; 1982; 1992, vö. Solt 1996, II. köt. 287–295).

A *logikai érvényességnek* és a *jogi érvényességnek* mint tudásformáló tényezőknek a szétválasztása ugyanakkor biztosítja a lehetőséget arra, hogy kritikai vizsgálat tárgyává tegyük a tudásra apelláló állítások jusztifikációjában szerepet játszó tényezők procedurális reprezentációját.²⁷ A logikai és jogi normák együttjáró ám elkülönített szerepének tisztázása arra kényszeríti az érvényes jogi ítélet képviselőit, hogy (i) normaként idealizált maximális tudásigénnyel *explicit artikulációját* adják a jogi normák érvényességét befolyásoló összes tényezőnek, és (ii) normatív követelményként tudatosítsák az ítélet és a *felmentés feltételeit* reprezentáló tények *együttes* kritikai analizisét. Felmentő ítélet ugyanis egy *ha-akkor* szerkezetű logikai következtetés premisszáinak cáfolatából önmagában nem következik. Ezért vagy a logikai összefüggéseket kell szigorítani, vagy az implicit premisszákat kell explicálni. Ezt ma a döntéstámogató és a jogi normák modellálását biztosító számítógépes eszközök fejlesztése módszertanilag, jogelméletileg és gyakorlatilag is kivitelezhetővé teszi. Az érvényesség *forrásának* a logikai elemek kritikáját is magában foglaló reflexív vizsgálata lehetővé teszi, hogy a jogi normák és tényleírások megfogalmazásakor ne háriítsuk *formálisan* a jogi ítélet érvényességéért a logikai normákra a felelősséget, miközben láthatóvá tesszük, hogy milyen episztemikus értelemben tekinthetők a logikai normák a jogi ítéletek *nélkülözhetetlen* (vagy éppen figyelembe sem vett) tudáskonstituáló összetevőjének.

Hasonló konklúziók megfogalmazása fordított irányban is lehetséges, bár a kitaposott út hiányában ez jóval problematikusabb. A logikai normák érvényessége ugyan kapcsolatba hozható az argumentáció jogi normáinak kialakulásával és megszilárdulásával, az állítás cáfolata azonban csak akkor érdekes, ha el tudjuk fogadtatni a gondolatot, hogy egy logikai igazság vagy azonosság érvényességének forrása kultúrtörténetileg egy *norma* és egy – hozzákapcsolódó, akár jogi természetű – intézményesült kommunikatív eljárás lehetett. Az analitikus ismeretelmélet talajáról kiinduló további vizsgálatok tárgya ezért e hipotézis alátámasztása vagy cáfolata lehet.

A Searle–Vanderveken-féle illokúciós beszédaktus-elmélet megkülönbözteti a normatív beszédaktusok állítástartalmát, és például a felszólítások vagy parancsok „érvényben létét”, valamint a beszédaktus sikerességének kritériumait leíró metaállításokat (ld. Searle–Vanderveken 1985, 21–29.). Mindkét megoldásnak figyelemre

²⁶ Ilyen törekvés volt például az igazolás és a valószínűsítés jogi fogalmát e fogalmak matematikai jelentésétől következetesen megkülönböztető Cohené (1977).

²⁷ Pl. a kondicionális jogszabályok logikai reprezentációjában a „ha-akkor”-nak megfelelő kijelentés-logikai *kondicionálist* többféleképpen is szigoríthatjuk. Megkövetelhetjük, hogy logikai normaként *bikondicionális* reprezentálja a jogi ítélet összes, jogi tényezőt képviselő elégséges és szükséges feltételét, vagy szigoríthatjuk az érvényes következtetés relevanciakritériumait a klasszikus következményfogalomnál erősebb, az illokúciók modelleméletében is alkalmazható, *erős szemantikai következményrelációk* bevezetésével. Az előbbi Solt Kornél megoldásának lényege (Solt 1996, II. köt. X., XII. fej.).

méltó előnye, hogy a címzettek, illetve a beszédaktusok résztvevői szempontjából episztemikus szituációkba helyezhetővé teszi az érvényességet és a juszifikációt *egyaránt* társadalmilag közvetített ismeretként reprezentáló metaállításokat. Emellett lehetővé teszi a normák felszólító erejének, illetve a normatív beszédaktusok sikeres voltának tudás értékű ismeretként történő értékelését. Az utóbbi eredmény nemcsak az analitikus tudásfogalom kritikáját gazdagíthatja, hozzájárulhat a normatív tudástartalmak elemzéséhez is. Az illokúciós aktusok és a deontikus normákat reprezentáló metaállítások segítségével nyomon követhető a szubjektum mint címzett a tudásdefinícióban szereplő juszifikációs követelményindex paramétereiben. Ez az intézményes juszifikációban részt vevő beszédaktusok szereplői vagy például egy hálózati környezetben végrehajtott írásaktus címzettjei esetében a hagyományos formalizmusoknál tágabb teret nyújt a jogalany, a hitelesség és az intézményes tények, illetve a kommunikációs normákat képviselő szabályok és ítéletek viszonyának ismeretelméleti és szemantikai elemzéséhez. A megközelítés természetes módon kínálja a lehetőséget az P^H , illetve az P^H' tudáskonceptió normatartalmakra történő kiterjesztésére, nemcsak a jog, hanem általában a normák területén. A normáknak ugyanis ebben a felfogásban úgy tudunk megfeleltetni metaállításokat, hogy azok szemantikailag megőrzik a normatartalom normativitását, s különválaszthatóvá teszik a performatívák nyelvi (személyes, belső) késztetést és intézményes (külső) kötelezettséget képviselő tényezőit. Minthogy ekkor az „ S tudja, hogy N ” a szubjektum és az (N) normatartalmat kifejező metaállítás közötti *relációként* jelenik meg, maga a reláció egyszerre képviseli a normatív szituáció objektív és szubjektív elemeit. Visszatekintve a *juszifikáció* (2), (2') (2^a) és (2*) alatti, vagy például az (1)-szerinti *vélekedés* elfogadásaként, meggyőződésként, illetve vélelemként való értelmezési lehetőségeire, az értelmezési szintek és lehetőségek inkább a formalizmus sokrétűségének, mint egyetlen univerzális formalizmus kényszerének igényét mutatják. Alkalmat adnak például olyan összefüggések elemzésére is, melyek az előírás szerinti kommunikációs eljárás betartásából adódó juszifikációs erőt vizsgálják normatív kommunikációs interakciókban.

Ebből a szempontból figyelemre méltó (2), (2') és (2*) normatív kontextusban kibontakozó különbsége. Míg (a szubjektumra történő utalást nélkülöző)

(2*) $J(P)$

esetleg az esküdtsek döntésének, vagy egy érvényes, meg nem fellebbezett és kihirdetett ítéletnek felelhet meg, addig (2) és (2') szigorúan a szubjektumhoz köti a juszifikációt. A P tényleírás S számára történő juszifikációját kifejező

(2) $J_S(P)$

azonban, az S megismerő alany P -be vetett *hitének* juszifikációját kifejező

(2') $J_S(H_S(P))$

követelménnyel szemben, a P állítás – esetleg jogi értelemben vett – tartalmának vagy interpretációjának juszifikációját jelenti, így magában foglalja az állítás jelentésének megfelelő tényállás juszifikációjának problémáit. Ezzel S szempontjából reflektorfénybe állítja a *tényállások* juszifikációja, valamint a *vélelmek* juszifikációja közötti kapcsolatokat. E kapcsolatok követelményei közé sorolható a tényállások és bizonyítékok *procedurális* prezentációja, a tanúvallomások közlési, az ítéletek közzétételi szabályai, a hitelesség *bizonyítása* és *igazolása*. Minthogy a tényállások juszifikációja mellett a vélelmek performatív közlési aktusokkal történő alátámasztása az erre vonatkozó illokúciós sikerességétől is függ, az érvényesség kérdése felveti a sikeres közlés *értelmezésének* problémáit.

NORMATÍV TUDÁS ÉS AZ ANALITIKUS FORMALIZMUS

Először is figyelemre méltó, hogy a normák (például a kérdésekkel ellentétben) nyelviileg mennyire könnyen simulnak bele az *PH* tudáskonceptió és a Gettier-féle ellenpéldák problémakörébe:

Minden további nélkül mondhatom, hogy „tudom, hogy távozás előtt a gépet le kell kapcsolni”; „tudom, hogy kívánatos a hölgyeknek szépeket mondani”, s rengeteg hétköznapi kontextus hozható élethelyzetekre, melyekben állítható, hogy „S tudja, hogy az e-mail-t el kell küldenie”, megvizsgálható, hogy „S tudja-e, hogy tilos a tűzfalon behatolni”, vagy hogy „nem szabad a közízlést sértő tartalmat szolgáltatni”.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy amikor ilyen kérdéseket teszünk fel, jól elkülöníthető az eset, amikor *N* egy valódi normatartalom, és az, amikor ehelyett egy érvényes norma fennállásának tényét leíró állításról beszélünk. Amikor azt kérdezzük, „tudod-e, hogy tartozol?” vagy amikor ilyeneket hallunk, „a törvény értelmében tilos a közízlést sértő tartalmat szolgáltatni”, akkor nem egy *állítás* tudásáról, még csak nem is egy *tény-állás* ismeretének kérdéséről van szó, hanem az egyik esetben a „belső *kell*”, mint normatartalom (content) ismeretéről, a másokban a normatív illokúciós aktus *ránk vonatkozásáról*, a „külső *kell*”, a parancs, a kötelezettség, a tiltás vagy megengedés *érvényességének* el- és felismeréséről beszélünk. Azaz: ha formálisan „OA” jelöli a „kötelező az A aktus” formában kimondható (*N*) normatartalmat, az egyik esetben

$$(T_N) \quad T_S^{iH}(N) = T_S^{iH}(OA),$$

normatív tudás típusú (T_N -típusú), a másokban

$$(T_I) \quad T_S^{iH}(N) = T_S^{iH}(O[V(OA)]),$$

illokúciós tudás típusú (T_I -típusú) állításokat teszünk.²⁸ Míg az előbbi esetben a normatartalom által előírt közvetlen cselekvési köteletség tudatában vagyunk, addig a második esetben azt a *speciális illokúciós típusú* előírást ismerjük vagy nem ismerjük, mely azt mondja, hogy a norma területi, időbeli, személyi és tárgyi hatálya körében *érvényesnek* („*V*”) *kell tekinteni* („*O*”) az adott kötelezettséget. Úgy tűnik, legalábbis a személyre szóló kötelezettségek és parancsok esetében itt a normákat, s esetleg az érvényesség és az elfogadás kérdéseit is a szubjektum vonatkozásában a formalizmus keretein belül érdemben lehet és kell is *relativizálni*.

Ez formálisan kezelhetővé teszi az olyan, a szubjektum személyes tudása szempontjából inkább episztemikus, a külső kötelezettség ismerete szempontjából inkább noetikus kommunikációs szituációkban a juszifikáció analízisét, mint amilyen például a „most már kikapcsolhatja a számítógépet” explicit nyelvi megengedés. Az állandósult, sőt intézményesült nyelvi performativa, bár szintaktikailag és logikailag nem szigorú (apodiktikus jellegű) előírás, ám esetében mégis lényeges, hogy reprezentálni és megkülönböztetni tudjuk azon implicit készletet ismeretét, hogy a szubjektumnak technikailag nemigen van más ésszerű cselekvési lehetősége, mint kikapcsolni a gépet, szemben mondjuk annak a külső munkahelyi kötelezettségnek a teljesítésével, mely szerint ezt meg is kell tennie.

Amennyiben ezt elismerjük, elfogadjuk azt, hogy a T , illetve a T' terminusok extenziójába, s így $T(-)$, $T'(-)$ üresen hagyott argumentumába nemcsak állítások, hanem

²⁸ Természetesen hasonló megkülönböztetések tehetők az *A* aktus tiltását, illetve megengedését kifejező *FA* és *PA* kifejezések esetében, ahol T_N -nek

$T_S^{iH}(N) = T_S^{iH}(FA)$, illetve $T_S^{iH}(N) = T_S^{iH}(PA)$, míg T_I -nek

$T_S^{iH}(N) = T_S^{iH}(O[V(FA)])$, illetve $T_S^{iH}(N) = T_S^{iH}(O[V(PA)])$

felel meg. Minthogy a normatartalmak között fennálló deontikus logikai kapcsolatok segítségével a tiltás és a megengedés kötelezéssel kifejezhető, elegendő az ún. „O-alapú” formalizmust vizsgálni.

normák és normatív illokúciós aktusok is tarthatnak, s ezek az esetek megkülönböztethetők azoktól az „állításgyanús” esetektől, amikor T argumentumába *állításokat*, illetve *metaállításokat* (de nem normákat, vagy normatív tartalmú illokúciós parancsokat) helyettesítünk. Azaz a

$$(T_{PN}) \quad T_S^{I^2H}(N) = T_S^{I^2H}(V(OA)), \text{ illetve } T_S^{I^2H}(N) = T_S^{I^2H}(|V(OA)|=i) \text{ és a}$$

$$(T_{PCN}) \quad T_S^{I^2H}(N) = T_S^{I^2H}((C \supset V(OA))), \text{ illetve a } T_S^{I^2H}(N) = T_S^{I^2H}(|(C \supset V(OA))|=i)$$

formuláknak megfelelő *propozicionális norma tartalmú*, és *propozicionális kondicionális norma* tartalmú állításokat és metaállításokat, valamint a

$$(T_{PVN}) \quad T_S^{I^2H}(N) = T_S^{I^2H}(V\{O[V(OA)]\}), \text{ és a}$$

$$(T_{PVCN}) \quad T_S^{I^2H}(N) = T_S^{I^2H}(V\{O[C \supset V(OA)]\})$$

formuláknak megfelelő *propozicionális norma-érvényességi* (T_{PVN}), illetve a C feltételre utaló, s például a kondicionális jogszabályok miatt fontos *propozicionális kondicionális norma-érvényességi* (T_{PVCN}) T-állítás típusokat.²⁹

A NORMATÍV TUDÁS ÉS A KOMMUNIKÁCIÓS NORMÁK TÖRTÉNETI PROBLÉMÁI

A kommunikáció új formái olyan élethelyzeteket teremtenek, ahol a perceptuális és kognitív evidenciák, a tudást megalapozó érzékelés és észlelés juszifikáló kontextusai a közvetítettség formáinál fogva megkérdőjeleződnek. A „látom”, az „érezem”, a „hallom”, sőt a „csinálom” jelentései kitágulnak és új lehetőségekkel gazdagodnak, melyek feltörik az írásbeliséghez kötődő tudás grammatikáját. Az internetes csevegőszobákban zajló megismeréstől az emberi genomnak a hálózaton keresztül bővülő számítógépes adatbázisáig tartó széles spektrumon távolról sem folytonos az átmenet. Az átrendeződés, úgy tűnik, annyiban érinti a tudásfogalom hagyományos episztemológiai kereteit, amennyiben kitágítja alany és tárgy határait, megváltoztatja a kettő viszonyát, és szabályozza a kommunikatív és performatív aktusok igazolásának és legitimitásának (dialogikus, procedurális és diszkurzív) módszereit.

Amennyiben a jogi és általában a normatív performatív aktusok intézménytörténetében kimutatható kapcsolatokat tárunk fel például a logikai és a jogi normák világában, alátámaszthatóvá válik, hogy a *tudás alanya és a megismerés tárgya közötti megkülönböztetés határvonalai – egyebek között – a kommunikációs normák társadalmi szabályozása által nyernek értelmet*. Mint minden olyan korszakban, amikor a közlés és hozzáférés technikai jelentősen megújulnak, a kommunikációs normák alakítása hatalmi kérdés. Tudás és nem tudás különválasztását, az információ hitelesítésének kérdéséről és így aligha maradhatunk meg a nyelvi analízisnél.

²⁹ Hasonló változatok írhatók fel az I^2H tudáskonceptió alapján a T-állításokra.

IRODALOM

- Armstrong, D. M. 1973. *Belief, Truth, and Knowledge*. London, Cambridge University Press.
- Austin, J. L. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford, Oxford University Press.
- Benedek András 1998. Megjegyzések a jogi tudás fogalmához In Bánrévy Gábor – Jobbágyi Gábor – Varga Csaba (szerk.): *Iustum, Aequum, Salutare*. Budapest, Osiris. 51–66.
- Cohen L. J. 1977. *The Probable and the Provable*. Oxford, Oxford University Press.
- Chisholm, Roderick M. – Swartz, Robert J. (eds.) 1973. *Empirical Knowledge*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Dancy, Jonathan 1985. *An Introduction to Contemporary Epistemology*. Oxford, Blackwell.
- Gettier, Edmund L. 1995. Igazolt igaz hit-e a tudás? *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–2. 231–233. (Is justified true belief knowledge? *Analysis*, 1963/23. 121–123.)
- Goldman, Alvin I. 1995. A tudás oksági elmélete. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–2. 234–248. (A causal theory of knowing. *Journal of Philosophy*, 1967/64. 355–372.)
- Goldman, Alvin I. 1979. What is justified belief. In Pappas, George S. (ed.): *Justification and Knowledge*. Dordrecht, Reidel. 1–23.
- Goldman, Alvin I. 1980. The internalist conception of justification. In French, Peter A. – Uehling, Theodore E. – Wettstein, Howard K. (eds.): *Studies in Epistemology*. (Midwest Studies in Philosophy, vol. 5.) Minneapolis, University of Minnesota Press. 27–51.
- Lehrer, Keith – Paxson, Thomas D. 1969. Knowledge: undefeated justified true belief. *Journal of Philosophy*, 66. 225–237.
- Nozick, Robert 1981. *Philosophical Explanations*. Oxford, Oxford University Press.
- Pappas, George S. (ed.) 1979. *Justification and Knowledge*. Dordrecht, Reidel.
- Searle, John R. 1965. What is a Speech Act? In Black, Max (ed.): *Philosophy in America*. London, George Allen & Unwin. 221–239.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, John R. – Vanderveken, Daniel 1985. *Foundations of Illocutionary Logic*. London, Cambridge University Press.
- Solt Kornél 1996. *Jogi logika*. I–II. Budapest, Seneca.
- Strawson, Peter F. 1964. Intention and convention in speech acts. *Philosophical Review*, 73. 439–460.
- Swain, Marshall (ed.) 1970. *Induction, Acceptance, and Rational Belief*. Dordrecht, Reidel.
- Swain, Marshall 1974. Epistemic defeasibility. *American Philosophical Quarterly*, 11, 15–25. (Repr. In Pappas, George S. – Swain, Marshall (eds.): *Essays on Knowledge and Justification*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1978.)
- Swain, Marshall 1981. Justification and reliable belief. *Philosophical Studies*, 40. 389–407.
- Szasz, Thomas Stephen 1976. *Karl Kraus and the Soul-Doctors*. Baton Rouge, Louisiana: Louisiana State University Press.
- Varga Csaba 1971. A joglogikai vizsgálódás lehetőségei az újabb megközelítések tükrében. *Állam és Jogtudomány* 1971. évf. 713–729.
- Varga Csaba 1982. A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között. *Állam és Jogtudomány* 1982. évf. 464–485.
- Varga Csaba 1992. A bírói normaalkalmazás természete. *Állam és Jogtudomány* 1992. évf. 55–92.